

Рецензия

на доц.д-р **Илияна Марчева** от Института за исторически изследвания – БАН

За дисертацията на **Мая Симеонова Иванова** „Държавният туризъм и изграждането на социалистическия образ и стереотип на „българското“. „Балкантурист“: запазената марка на НРБ“ за присъждане на образователната и научна степен „доктор“ по история в професионално направление 2.2. История и археология, и научна специалност по шифър 05.03.06

Мая Иванова е редовна докторантка към катедра „История на България“ през 2012 – 2016 г., бакалавър по история и магистър по културен туризъм – степени, придобити в най-авторитетното висше училище в България – Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Тя е завършила средното си образование в Националната гимназия за древни езици и култури „Константин Кирил Философ“. Тази й подготовка, съчетала хуманитаристиката с икономиката, вероятно е повлияла на избора на темата за дисертацията и същевременно тя е гаранция за възможностите на дисертантката да се справи с нея. За избора на темата очевидно значение има и научният ръководител доц. д-р Михаил Груев, известен в науката с подобен подход към българската история – между историята, антропологията и етнологията.

В дисертацията се разглеждат въпроси от развитието на международния черноморски туризъм в България, неговото устройство и икономически и социо-културни функции по време на социализма. Но дисертацията „Държавният туризъм и изграждането на социалистическия образ и стереотип на „българското“ е нестандартен опит да се погледне на стопанския отрасъл „международен туризъм“ през призмата на формиране на образите на „българското“ от страна на комунистическата власт и от страна на обществото. В този смисъл темата е неразработвана в българската историография и изборът ѝ вече е успех за докторантката и нейния научен ръководител. Подзаглавието „Балкантурист“: запазената марка на НРБ“ уточнява много по-добре обекта на изследването. Намирам за удачно това стесняване на фокуса на изследването, защото чрез разкриване на социо-културно-икономическото функциониране на

„Балкантурист“ всъщност се осмисля важен момент от историята на функционирането на централно-планираната и директивна икономика, а именно - едно нейно „изключение“. Имам предвид, че „Балкантурист“ от създаването си олицетворява особен подход в социалистическата икономика – нейното нетипично ориентиране към печалбата и то към такава в твърда, конвертируема валута. А по линия на това предприятие се осъществява най-пряката среща между комунистическите и западните менталитет и култура, както и въобще между образите на „родното“, „българското“ и „вносното“, „чуждестранното“.

Дисертацията е в обем от 266 страници и съдържа увод, предистория, три глави, заключение, библиография и ценни приложения. Тя е разработена на основа на архивни материали от централни и местни архивохранилища (Варна, Добрич, Бургас), което прави много добро впечатление. То се засилва и от издирените и въведени за пръв път в научен оборот сведения и от Държавна сигурност. Използвани са и спомени и научни изследвания за периода, както и са проведени интервюта на някои от участниците в международния морски туризъм. Това показва стремежа на дисертантката да търси разнообразни източници и същевременно да използва антропологични методи, които са много полезни при писане на съвременната история.

В увода са спазени основните изисквания за един дисертационен труд: очертани са темата и хронологическите граници на изследването и са дадени извороведчески и историографски характеристики на първичните и вторични извори. Хронологическите граници на изследването – 70-те и 80-те години на XX век - са съвсем оправдани поради факта, че именно тогава България е вече утвърдена международна дестинация на Запад и на Изток и това позволява да се изследва влиянието на международния туризъм върху себеосъзнаването на българското общество в съпоставка с чуждите туристи. Но изследването всъщност излиза извън посочените хронологически граници и разглежда морския туризъм от самото начало на възникването му в тясна връзка с политиката на комунистическия режим. Горната граница естествено е обусловена от фиксираното в заглавието „Балкантурист: запазената марка на НРБ“, т.е. това е краят на режима. А той съвсем логично поставя и край на двойствените функции на международния туризъм по отношение на създаване на „привлекателен образ на България“ у чужденците, ерозирайки официалния мироглед на българите.

В увода докторантката коректно обяснява различните понятия за туристическата сфера по времето на социализма като „вътрешен (социален)“, „стопански, (международен)“, „социалистически модел на туризма“, „държавен туризъм“, с които борави в текста, независимо, че в заглавието е изведено като най-характерното „държавен туризъм“.

Целите на дисертацията са разгърнати на страница и половина (с.3-4) и всъщност представят структурата на трите глави. В синтезиран вид те могат да се формулират по следния начин – разкриване на институционално развитие на международния туризъм и ерозията, която той предизвиква сред българското общество по време на Желязната завеса и особено по време на късния социализъм. Правилно са характеризирани използваните извори като осигуряващи постигане на тези изследователски цели на основата на прилагания проблемно-хронологически метод, критичния анализ и сравнително-историческия подход. Направен е и адекватен историографски обзор на изследванията за туризма и за създаване на стереотипите на „българското“ в него чрез лукса, който е най-характерен именно в Черноморските курорти.

Определена сполука според мен е „Предисторията“ на развитието на българския морски туризъм. Много добре е разработено развитието на Варна като център на морския туризъм, обърнато е внимание на социалната характеристика на летовниците и дори на поведението на българския политически и икономически елит. Повечето от тях се увличат по планинарски туризъм, защото цар Борис III (както по-късно и Тодор Живков, както посочва по-нататък в текста авторката) предпочита планините.

Трите глави са много добре структурирани и са с много атрактивни заглавия: „Изграждане и развитие на българския международен туризъм“, „Българската Ривиера“ и „Прозорецът към Запада“. Запознавайки се с текста, читателят се оказва въведен в историята на международния черноморски туризъм осъществяван чрез държавното предприятие „Балкантурист“, както и в неговите икономически и социокултурни функции като ерозираща витрина на НРБ. Всъщност това е основната идея на дисертацията, която е приносна за разглеждане на този специфичен отрасъл.

В първа глава е изложена историята на българския международен туризъм по време на комунистическото управление. Тук Иванова показва умения да изследва институции и да разкрива стопанската политика на властта по време на социализма. Затова докторантката е отделила и параграф за развитие на масовия туризъм като контрапункт на „международния“. Но основното внимание на дисертантката е насочено към разкриване на дейността на „Балкантурист“ с оглед изграждане на първите големи черноморски комплекси, институционалното развитие на това предприятие, неговите стопански и модернизаторски за българското общество резултати. Много добро впечатление прави опита на Иванова да очертае промените в управлението на държавния туризъм през годините чрез разказ за различните като стил и политика ръководители на отрасъла (с. 52-59). Тя не е спестила и интересно е съчетала и икономическите и всекидневните проблеми на отрасъла – резултат както от изостаналостта на страната и икономиката, така и на пороците на централното планиране. Иванова правилно е отделила и параграф за дейността на Държавна сигурност в този отрасъл, тъй като в него разкрива преплитането на икономика, идеология и политика, както и елементи на репресия. А това е типично за „държавния туризъм“ съчетание и в НРБ и останалите социалистически страни.

В втора глава е представен българският международен черноморски туризъм с оглед на привличането на чужди, основно западни туристи и всички произтичащи от това икономически, социо-културни и вътрешно-политически последици за българите и за комунистическата власт. Отново изследването в тази глава е за целия период. Авторката разкрива институционалните усилия за привличане на западните туристи, двойните стандарти към тях и към туристите от „братските страни“ и недотам качествения според западните очаквания български туристически продукт. Това разминаване дисертантката обяснява както с недъзите на централно-планираната икономика (и особено с характерния за нея хроничен дефицит на стоки за потребление), така и с мошеническия манталитет на част от работещите в отрасъла. В тази връзка съвсем уместно Иванова разглежда в отделен параграф усилията на пропагандата да изгради положителен образ на българския туризъм зад граница и разочарованията на западните туристи при сблъсък с действителността. Дисертантката не спестява и обратната гледна точка – на подведени от негативната западна пропаганда

за социалистическа България туристи, които остават приятно впечатлени от възможностите на туризма.

В трета глава е представено възприемането на международния черноморски туризъм от българите, въввлечени в отрасъла: служителите на „Балкантурист“, хазаите на частните квартири, агентите на ДС, и дори обикновените българи, впускащи се на плажа в любовни връзки с цел брак и излизане от страната или с цел валута за реализиране на своите потребителски търсения във валутните магазини на „Кореком“. За съжаление, образите на такива българи са доста неприятни и разкриват ерозията не само на комунистическия морал, но въобще на морала в късносоциалистическото общество в България. Много подходящо Иванова е отделила специален параграф за „култа към западните стоки“, който е резултат както от глада за качествени потребителски стоки, така и на невъзможността на централно-планираната икономика да го задоволи с всички произтичащи от това негативни социо-културни нагласи на хората към комунистическия режим.

В дисертацията могат да се открият редица положителни страни на изследователския потенциал на Иванова. Докторантката показва умения да извлича информацията и много ясно, точно, не бърливо да я поднася. Същевременно тя показва умения за публицистичен изказ, който прави възприятието на текста много лесно. Разбира се, това крие своите плюсове и минуси. Плюсовете са ясно внушаваните тези, прегледност и четивност на текста.

Положително впечатление правят и изведените важни моменти от институционалното, социалното и културно значение на развитие на международния туризъм, неговите светли и тъмни страници. Иванова е отбелязала стремежа на властта да гради модерни за времето си курорти като леглова база, но и като развлекателна инфраструктура, а също и да осигурява целогодишна трудова заетост на заетите в туристическия сектор. Иванова е разкрила и „странични“ модернизационни ефекти от международния туризъм като например преодоляване на патриархалния морал, като се наемат жени на работа, полулегалния нудизъм като вид свобода по време на комунистическия режим. Същевременно Иванова не е спестила и тъмните страни на развитието на международния туризъм: валутните далавери; дребна търговия; лошо

обслужване. Добре са показани механизмите на функциониране на частната инициатива; героите на сексуалната революция; формирането на социалистическото консуматорство; деморализаторската роля на ДС. Всичко това я представя като изследовател готов да търси и да вижда противоречивото, нееднозначно развитие на българското общество по време на комунистическия режим.

Много добре са направени приложенията, които илюстрират развитието на туризма 1963-1989 г. (с. 262-266). Те нагледно показват редица процеси като брой на туристите – чуждите в България и българите в чужбина; като брой туристи от ГДР и ФРГ, като развитие на социалистическите и капиталистически пазари. Също така в самия текст има различни таблици, които правят доказателствата по-убедителни и разкриват уменията на докторантка да обобщава информация от първичните извори.

Към работата могат да се отправят и някои критики и препоръки. На първо място, струва ми се недоказана (а според мен и недоказуема) тезата на авторката, която преминава през целия текст и е посочена и в заключението, че „туристическият сектор не е бил „галеното дете на режима“, че той се развива „хаотично и безпланово“ и „въпреки, а не поради режима“, защото нямал „трайна и стабилна подкрепа от партийния връх“. Целият текст говори за обратното и не би могло да бъде иначе в централно-планираната икономика, където основният инвеститор е държавата, всичко е държавна собственост, а на частника е отредена съвсем малка, поддържаща роля почти през целия социалистически период. Самата дисертантка често се споменава Тодор Живков и неговите изказвания за състоянието на туризма. Тя посочва институционалните промени в развитието на туризма: обособяването на „Балкантурист“, оформянето на международния туризъм като отделен отрасъл през 1963 г. със създаването на Главно управление на туризма към Министерски съвет, (по това време Т. Живков е министър-председател и първи секретар на ЦК на БКП), впоследствие то се трансформира в специален Комитет по туризъм и накрая от 1983 г. става асоциация под название Българска асоциация за туризъм и отдих (БАТО). Авторката се позовава и на Програмата за развитие на туризма в България 1971-1975 г., но се предоверява на своя информатор Петър Дойчев, че самият Живков искал да закрие отрасъла заради лоши икономически показатели (с.86).

И в тая връзка, на второ място, искам да препоръчам по-голяма критичност към източниците. Използването на материали от Комисията по досиетата, което разкрива другия, неофициален поглед върху развитието на туризма – този на западния летовник, на вътрешния човек в туризма (от Държавна сигурност и от бранша) е много положително явление в дисертацията, но не би навредило да се проявява повече критичност към изложената информация в този тип извори. Също така смятам, че авторката много добре се е спряла на спомените на художничката (работила като преводачка в „Балкантурист“) Елена Атанасова, на писателя – бунтар Георги Марков, както и на туристическия деец Петър Дойчев, но и тук бих ѝ препоръчала по-голяма критичност. Това са все пак обидените от властта свидетели на времето.

На трето място, в дисертацията се наблюдава пренебрегване на историческия подход по отношение на оценките. Иванова определено предпочита културоложкия, антроположкия и етноложкия подходи в изследването си, но подценяването на историческия подход т.е. да се оценяват нещата спрямо състоянието на тогавашните възможности и тенденции, а не спрямо сегашните ни критерии и представи за нещата, намалява стойността на анализа. Например на стр. 40 определянето от нея като „екологична катастрофа“ преборване на змиите с използване на таралежи, пресушаването на блатата и бетона в плаващите пясъци при изграждане на комплекса „Златни пясъци“ звучи пресилено и неадекватно за времето, за когато се отнася.

По темата на дисертацията Иванова е подготвила и предала за печат изисквания минимум публикации – два броя, с които е популяризирала най-важните свои изследователски търсения. Това са две студии - „Прозорецът към Запада. Социокултурни аспекти на българския черноморски туризъм“ и „Балкантурист“- запазената марка на НРБ. Черноморският туризъм като рекламна витрина на социалистическа България“.

Авторефератът отразява дисертацията, като акцентира и изяснява някои от тезите на авторката.

В заключение, като имам предвид нестандартната тема, показаните умения за изследователска работа, както и постигнатите резултати, някои от които са принос за

история на България по време на социализма, препоръчвам на уважаемото Научно жури да присъди на Мая Иванова образователната и научна степен „доктор по история“.

30 август 2016 г.

Доц. д-р Илияна Марчева